

Az 1831-es kolerajárvány hatása egyes evangélikus gyülekezetekre a Magyar Királyság északi területein*

ŠTEFLOVÁ LUCIA

Abstract. The Impact of the Cholera Epidemic in 1831 on Evangelical Congregations in the Northern Regions of the Kingdom of Hungary. The official church records provide only minimal insight into the impact of the cholera epidemic in 1831 on evangelical congregations. The minutes of canonical visitations, as well as the minutes from general and district conventions, lack detailed information that would enable us to reconstruct the situation in these congregations directly following the cholera outbreak in Hungary. In the protocols from the years immediately preceding the epidemic, even those written just a few months prior to the first reported case of the disease in Hungary, there are no regulations aimed at empowering evangelical priests to effectively mitigate the epidemic's effects. This absence of records from 1831 may also reflect the initial restrained attitudes and mistrust of both secular and church officials toward early reports concerning the potential spread of a dangerous disease.

The protocols do not document the number of deaths attributed to cholera; only one protocol mentions that, as a result of the epidemic, the number of deaths in the Potis district exceeded the number of births by more than one-third. Regarding specific anti-cholera measures, the protocols from both the first and second halves of the 19th century contain very few references. Most often, they merely cite circulars or regulations that were apparently read aloud at assemblies and subsequently sent to the seniorates. However, one regulation concerning cholera is recorded in the protocol from the Potisky district, which pertains to the burial of cholera victims. It mandated that corpses be buried immediately and prohibited their transportation into or in front of the church. Displaying the deceased in a coffin was also forbidden.

References to cholera are only partially mentioned in these official minutes, making it necessary to supplement these gaps with additional sources, such as period chronicles. One such chronicle is authored by the evangelical priest Andrej Čorba, who

* A tanulmány az „APVV–20–0613 Epidémie na území Slovenska v 17. – 19. storočí című projekt keretében jött létre.

survived the cholera epidemic and provides a contemporary account of the events that significantly affected Hungary. Chronicles serve as invaluable sources of information, as they document events in a chronological sequence. They are relatively rare, primarily because they were often composed immediately following significant events, thereby capturing them in considerable detail.

Another important source regarding the cholera epidemic of 1831 is the chronicle written by the evangelical priest Matej Rojek. His chronicle reflects the dire circumstances during the epidemic. In addition to describing the course of cholera's spread and the introduction of measures, Rojek offers personal assessments and even ironic comments within his narrative. As an eyewitness to the events he describes, his chronicle possesses immense informative value, illustrating the now well-documented course and spread of cholera in Hungary.

Keywords: cholera, chronicle, evangelical church, church choirs, Hungary, districts, anti-cholera measures, Matej Rojko, Andrej Čorba.

A 19. században Európa lakosságát sújtó betegségek közé egyértelműen besorolhatjuk a kolerát, amely 1831-ben Magyarország nagy részét sújtotta, beleértve a mai Szlovákia területét is. A kolera társadalmi helyzettől, vagyontól, iskolázottságtól vagy vallástól függetlenül tizedelte a lakosságot. A 19. században a kolera többször is lesújtott Magyarországra. A kolerajárvány már 1831-ben nagy területeket érintett Magyarországon, köztük a mai Szlovákia egy részét is.¹ Ám az 1850-es évekből kevés információval rendelkezünk, ugyanis ebben az időszakban ritkán jelent meg ezen a területen. Az 1860-as és 1870-es években azonban gyorsan terjedni kezdett. A becslések szerint ebben az évtizedben csak Európában egymillió ember szenvedett tőle. Az 1880-as és 1890-es években a betegség több ezer embert ölt meg.²

Az 1831-es kelet-szlovákiai parasztlázadásba, melynek elsődleges elindítója a kitört kolerajárvány volt, több mint 150 község kapcsolódott be, és a lázadók száma elérte a 40 000-et. A kolerajárvány, melyet az orosz katonaság a lengyel felkelés időszakában a dél-orosz területekről hozott be Galíciába, arra kényszerítette az osztrák kormányt és a magyarországi hivatalokat, hogy a terjedő járvány meggátolására járványellenes intézkedéseket vezessenek be. Már 1830 decemberében egy katonai

¹ Az 1831-es kolerajárvány történelmével egyes részleges tanulmányok foglalkoznak. A szlovákiai historiográfiából néhányat említünk: Bada–Duchoňová 2019; Baláž 1948: 1–38; Bizoňová 2021: 237–243; Bizoňová 2023: 310–316; Derfňák 2021: 71–86, Derfňák 2016: 115–140; Dobrotková 2019: 339–358; Gogola–Mesiarkin–Daniš 2021; Golian 2022: 61–78; Haraksim 1981: 467–481; Kónya 2021: 19–29; Kováč 1987: 512–515, Kováč 1998: 415; Kovár–Zajac–Benedíková 2020; Liška 2013: 150–174, Liška 2012; Lopatková 2013: 187–204; Michnovič 1992: 117–120; Rapant 1953; Škvarna 2001: 238–248; Tajták 1984: 11–27; Tišliar 2021: 7–19.

² Derfňák 2016: 115–116.

őrizettel megerősített kordon lett kialakítva a galíciai határ mentén. A határátkelés csak különleges engedéllyel volt lehetséges. Koleraelenes bizottságok alakultak, és a kolerabiztosok is kinevezésre kerültek. Minden intézkedés ellenére 1831 májusában Magyarországon is megjelent a kolera. A következő kolera elleni intézkedés: az emberek szabad mozgásának korlátozása is bevezetésre került. Ennek a tilalomnak a kezdődő aratási időszakban számos jobbágy életére nagyon negatív következménye lett, mivel így nem tudtak elmenni az ország távolabbi, de közelebbi helyeire sem, hogy biztosítsák maguknak az egész évi megélhetésre való forrásokat. A helyzetet még nagyobb mértékben nehezítette a vásárok rendezésének, továbbá a gabona behozatalának tiltása is. Minden egészségügyi intézkedés ellenére a kolera továbbterjedt, az elhunytak száma elérte a 20 000-et, és az emberek között terjedni kezdett a tévhit, miszerint a kolera nem létezik, és a nemesség csak szándékosan mérgezi az embereket. Ezt a tévhitet az is alátámasztotta, hogy a kolera főként a szegény, sokszor rossz környezetben élő, alultáplált jobbágyságot érintette, miközben a nemesi családok sokkal kisebb mértékben estek áldozatul a járványnak. Az adott helyzetben egy másik babona is terjedni kezdett a lakosság körében, mégpedig, hogy Magyarország területére is be fog törni az orosz hadsereg, és ahogy Lengyelországban, úgy ott is felszabadítja a jobbagyokat. A parasztok továbbá arra következtettek, hogy a határok katonai kordonja nem a járványt, hanem a közeledő orosz hadsereget akarja feltartóztatni. A hivatali intézkedések elleni ellenszenv és a fokozódó társadalmi feszültség kombinációja a kitört lázadás okozója lett. A parasztság szociális helyzetét még inkább megnehezítette az 1830. évi roppant alacsony termés, melynek következtében a téli hónapokban számos mai kelet-szlovákiai faluban éhség tört ki. A felkelésnek tehát egyértelmű gazdasági és szociális okai voltak. Az első zavargások 1831. július 19-én törtek ki Kassán a gyógyszerek erőszakos kiosztása ellen. A hír a kassai zavargásokról gyorsan terjedt az egész mai Kelet-Szlovákia területén, és több helyen hasonló zavargás vette kezdetét. A lázadások július 31. után tömegessé váltak, amikor is felkelés tört ki a Zemplén vármegyei Alsóizsép faluban, nem messze Töketerebes mezővárostól. A kitört felkelés élére Pavúk Mihály többször megválasztott bíró állt. Nemcsak ebben a faluban, de a szélesebb területen is ő vált a felkelés elsődleges személyiségévé. Alsó-Izsépből irányította az egységes fellépéseket számos környező falu nemessége ellen. A felkelőknek erős bázisa volt Varannó környékén is, ahol körülbelül 30 falu parasztsága csatlakozott a felkeléshez. Sőt, Zemplén vármegyében éppen ezen a területen volt a legerőteljesebb a felkelés, és itt mutatkozott meg legjobban annak tömegjellege. A felkelést csak augusztus 12-én sikerült megfékezni, több katonai század segítségével. Ezzel meg lett akadályozva, hogy a zavargások nagyobb mértékben elterjedjenek a szomszédos Sáros vármegyében is. Zavargások Sóváron is kitörték, de a kiküldött katonai csapatnak sikerült azokat visszaszorítania. A felkelés érintette Szepes vármegyét is. Itt a parasztság oldalára a városi szegénység és a helyi bányászok szegődtek. A zempléni és szepesi lázadásnak nagy visszhangja lett.

Ezért kisebb mértékben az említett Sáros vármegyén kívül még helyi zavargások törtek ki Abaúj és Gömör vármegye egyes falvaiban is. A felkelés nagyobb, regionális vagy országos kiterjedését csak a keleti területek nagyon tömeges, nem egységes vezetése és ezzel összefüggően rosszul koordinált jellege akadályozta meg. Az egyes területeken helyi vezérek igyekeztek irányítani: a helyi bírók – Alsó-Izsépen Pavúk Mihály, Markról Gajdos János, Stefanov Mihály Falkusról, Hanza Lajos Jesztrebről – vagy szegényebb földesurak – Tasnád Péter Kistráskáról, Kovács László Budkáról, Váli János Hegyiről. A földesurak valószínűleg igyekeztek a paraszti felkelést saját célokra felhasználni. A fellázadt parasztok elutasították jobbágykötelességeik elvégzését, az egyházi tized és a jobbágykilenced fizetését, a nemességet támadták, kihajították otthonaikból, elégették az urbáriumokat, és fel akarták osztani az uraság földjét. I. Ferenc uralkodó a parasztlázadás megfékezésére a katonaságot vetette be, mely augusztus és szeptember folyamán a lázadást leverte. 1831. november 8-ig, míg az uralkodó nem adott ki tiltást a lázadók halálra ítéltére vonatkozólag, összesen 119 elítéltet akasztottak fel a bitófán.³

Az 1831-es kolera evangélikus egyházi gyülekezetekre gyakorolt hatásáról a hivatalos egyházi jegyzőkönyvek csak minimális információt közölnek. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, valamint a generális és egyházkerületi jegyzőkönyvek nem tartalmaznak olyan részletes információkat, amelyek lehetővé tennék az evangélikus gyülekezetek helyzetének – közvetlenül az 1831-es magyarországi kolerajárvány utáni – rekonstruálását. A kolerajelentések ezekben a hivatalos jegyzőkönyvekben csupán részleges említéseknek tekinthetők.⁴

A koleráról és annak következményeiről részleges információk a generális és az egyházkerületi jegyzőkönyvekben, az úgynevezett konventi jegyzőkönyvekben található.⁵ Például a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1830-as és 1831-es protokolljában nincs említés a betegség előfordulásáról, ahogy olyan szabályozásról sem, amely bármilyen módon érintené az evangélikus gyülekezeteket. Az 1833-as jegyzőkönyvben csupán néhány megjegyzést találunk a fertőző betegségek terjedése elleni intézkedésekre, ahogy magára a kolerára való utalásra is. Nem közvetlenül a koleráról, viszont a himlő előfordulásáról szól egy 1832. októberi feljegyzés. A jegyzőkönyv kimondja, hogy a gyermekek vagy átesnek a betegségen, vagy a szüleik beoltatják őket. A szülők

³ Bővebben: Baláz 1948: 1–38; Michnovič 1992: 117–120; Kováč 1987: 512–515; Kováč 1998: 415; Rapant 1953; Tajták 1984: 11–27.

⁴ Minden egyházi jegyzőkönyv és protokollum, amelyet a tanulmány elkészítéséhez felhasználtam, az Eperjesi Egyetem Kiválósági Központ adatbázisában lelhető fel (Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu Prešovskej univerzity v Prešove), továbbá megtalálhatók az Evangélikus Országos Levéltárban Budapesten.

⁵ A konventi protokollumokban az egyes esperességek anyagi és gazdasági helyzete van leírva, esetleg a tartozások, a kifizetendő számlák, de szintén vezetve voltak bennük a pénzbeli adományok, melyeket az esperességek kaptak. Azonkívül fel voltak bennük jegyezve a papok vagy szuperintendensek kérvényei a fizetésemelésre.

azonban gyakran elutasították az oltóanyagokat, és nem engedték, hogy a gyermekek oltást kaphassanak, még akkor sem, ha maga a protokoll hangsúlyozta az oltóanyagok biztonságát és hasznosságát.⁶ A 36. pont röviden megemlíti a kolerát és annak terjedését. Rögzítésre került, hogy ez a veszélyes fertőzés már 1831 júliusában megjelent Magyarországon. Ezenkívül a jegyzőkönyv tartalmazza a kolera felbukkanásának három időpontját is: július 12., július 26. és augusztus 23. Mivel az emberek vonakodtak követni a hatóságok ajánlásait, az elfogadott szabályozások ellenére a fertőzést nem lehetett megállítani. Ez nemcsak az emberek vonakodásával, hanem az eljárások hatástalanságával is magyarázható. A 36. pont végén az is olvasható, hogy a papok parancsot kaptak a szuperintendensektől, hogy mit tegyenek a betegség gyors terjedésének megakadályozása érdekében. A szuperintendensek arra is felszólították a papokat, hogy nyugtassák meg a nyilvánosságot, és segítsék őket a hatóságok által elrendelt intézkedések végrehajtásában. Az evangélikus esperesek és szuperintendensek szerint a legfontosabb dolog a béke fenntartása volt, nem pedig a pánikkeltés.⁷

A kolera előtti évek jegyzőkönyveiben, sőt még a néhány hónappal a betegség első magyarországi esete előtt írottakban sem találunk olyan szabályozást az evangélikus papok számára, amely hatékonyan csökkentené a járvány hatását. Az 1831-es feljegyzések hiánya is bizonyíthatja a világi és az egyházi képviselők kezdeti visszafogottságát és bizalmatlanságát a veszélyes fertőzés lehetséges terjedéséről szóló első jelentésekkel szemben.

A jegyzőkönyvek nem adnak tájékoztatást a kolera okozta halálesetek számáról. Csupán egy jegyzőkönyv tesz említést arról, hogy a halálesetek száma a Tiszai Egyházkerületben több mint harmadával meghaladta a születések számát.⁸

Ami a konkrét járványellenes intézkedéseket illeti, a 19. század első és második felének jegyzőkönyveiben csekély számú említést találunk. Ezek is leggyakrabban csak olyan körlevelekre vagy rendeletekre utalnak, amelyeket többnyire csak az egyházi összejövetelek során felolvastak, majd az esperességekbe továbbítottak. A Tiszai Egyházkerület jegyzőkönyvében egy koleraszabályzat szerepel a kolera áldozatainak eltemetéséről. Ez a szabályzat kimondta, hogy a holttestet azonnal el kell temetni, és tilos a templomba vagy a templom elé vinni. Az sem volt megengedett, hogy a törmelékben lévő halottakat feltárják.⁹

⁶ Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1823–1838, Anno 1833 diebus 26. a 27. Septembris in Privilegioto Montano Oppido Rosnyó–Bánya, punkt 32.

⁷ Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1823–1838, Anno 1833 diebus 26. a 27. Septembris in Privilegioto Montano Oppido Rosnyó–Bánya., punkt 36.

⁸ Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1839–1880, A tiszai ág. ev. egyházkerület július 30- és 31-kén Miskolcz városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 1874. július 9.

⁹ Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1839–1880, A tiszai ág. ev. egyházkerület július 30- és 31-kén Miskolcz városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 1874. július 16.

A kolerajárvány evangélikus gyülekezetekre gyakorolt hatásának rekonstruálása adminisztratív források, például egyházkerületi vagy zsinati jegyzőkönyvek felhasználásával meglehetősen nehéz, mivel a kolerajárvány kitörése előtti és utáni bejegyzések nem tükrözik a valós eseményeket, nem említene konkrét intézkedéseket vagy szabályokat. A jegyzőkönyvek – bár csak rövid utalások révén – már korábban, a 19. század második felében is foglalkoznak a kolerával. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy milyen veszélyes betegségről van szó, ahogy a kezelése is ismert volt.

A hivatalos jegyzőkönyvekben a koleráról szóló jelentések csak részleges hivatkozásokat tartalmaznak, ezért ezeket az üres helyeket más forrásanyaggal, például korabeli krónikákkal egészítették ki. Az egyik ilyen krónika szerzője Andrej Čorba¹⁰ (továbbiakban Csorba András) evangélikus pap volt, aki túlélte a kolerajárványt, és munkája révén kortárs beszámolót adott a Magyarországot jelentősen érintő eseményekről. A krónikák pótolhatatlan információforrást jelentenek, mivel egymás után rögzítik az eseményeket. Különösen ritkák, mert többnyire közvetlenül jelentős események után keletkeztek, így ezeket az eseményeket elég részletesen rögzítik.¹¹

A verses krónikában Csorba András megpróbálja megtalálni a kolera eredetének és terjedésének okait. Maguk a versek részletesen leírják a parasztfelkelés menetét Zemplén, Sáros, Abauj és Gömör egyes területein. A krónika tizenkét szótagú verseket tartalmaz, de Csorba András megpróbálja felkelteni az olvasó művészi élményét és érzelmeit, ezért figuratív neveket, megszemélyesítéseket, hiperbolákat használ.¹²

A szerző az évszámot már rögtön a krónika elején feltünteti, így egyértelmű, hogy a kolera terjedése mely időszakkal hozható összefüggésbe. Csorba András szerint a kolera 1831-ben terjedt el Indiából Perzsián keresztül egészen Örményországba, ahonnan nagyon rövid idő alatt átterjedt Oroszországba. Ezt követően a kolera Lengyelországra is átterjedt. A szerző ennél a pontnál megáll, hogy elgondolkodjon a kolera kegyetlenségén, amely tulajdonképpen nem tett különbséget, és az embereket társadalmi helyzetük vagy az orvosokhoz és a lehetséges kezeléshez való hozzáférésük ellenére megölte.

¹⁰ Csorba András 1770. szeptember 17-én született a Sáros vármegyei Komlóson. Anyja Babosch Zsuzsanna és apja Csorba Mihály volt. Tanult az eperjesi evangélikus kollégiumban, majd Bécsben a festészetet is elsajátította. A tanulmányai után Nikolai Sámuel szuperintendens iktatta be (ordinálta), és egészen 1824-ig papként működött a Szepes vármegyei Zsegnyén. Innen Hanusfalvára ment, ahol 1852. évi haláláig működött. Több nyelven: latinul, németül és szlovákul is beszélt. Prédikációi nagyon értelmesek és átgondoltak voltak. Több regionális tudóstársaság tagja volt. A neve elsősorban az 1831-es kolerafelkelés alatt megírt verses krónikának köszönhetően lett ismert, melyben az események szemtanújaként jegyezte fel a lezajlott eseményeket. Egy sajtószerű és értékes művet hagyott az utókorra az események megismerésére. Bővebben: Petrík 2001: 126, 239, 435; Šteflová–Karpinský 2023: 103–120.

¹¹ Žilka 1984: 245.

¹² Sedlák 1970: 372, 375.

Ez számos babonához és összeesküvéshez is kapcsolódik, amelyek olyan gyorsan terjednek, mint maga a kolera. Csorba András arra a nemesurakkal összekapcsolt tévhitre is rámutatott, miszerint azok mérgezik a kutakat. Az emberek között az a pletyka terjedt el, hogy a birtokosok tablettákat erőltetnek a szegényekre, hogy még jobban kiszípolozzák őket. Tény, hogy Magyarországon összesen több mint 200 ezren haltak meg kolerában, és az áldozatok főként a rosszul táplált és egészségtelen körülmények között élő szegényebb rétegekhez (parasztok, városi szegénység) tartoztak.

A koleraellenes intézkedésekkel próbálkozó hatóságok betiltották a falvakban és a piacokon való gyülekezéseket, a földek művelése és az aratás nehezebbé vált, a parasztnak megtiltották, hogy idénymunkára (alföldi aratásra) menjenek, a kézművesek és a kereskedők elvesztették vásárlóikat. Nehéz volt élelmet szerezni, terjedt a szegénység, felütötte a fejét az éhínség. A legszegényebb rétegek a halálfélelmet és a reménytelenséget a felsőbb osztályok és az urak iránti bizalmatlanságba és gyűlöletbe vetítették, és bennük látták szerencsétlenségük okozóit. A kolera elleni védőintézkedések, amelyeket az egyszerű és nagyrészt írástudatlan nép nem értett, kevéssé hatottak, ezért villámgyorsan terjedni kezdett a hír, hogy az urak titokban meg akarnak szabadulni a parasztoktól, és szándékosan mérgezik a népet.¹³

Ebben a légkörben a lakosság a maga módján kezdte értelmezni a kolera elleni intézkedéseket, különösen azokon a helyeken, amelyek a periférián feküdtek, és amelyeket a kolera megkerült. A kolerára a kormány találmányaként kezdtek hivatkozni. Ebben az időszakban a mai Kelet-Szlovákiában számos pletyka megjelent, amelyeket az emberek szinte fenntartások nélkül el is fogadtak. Végül a jobbágyok körében kezdett megerősödni a hit, miszerint nem a kolera okozta az emberek halálát (a kolera valójában nem is létezett), hanem az urak, akik ki akarták irtani a jobbágyságot. Ez a lényege a jól ismert mérgezős babonának, amellyel sokáig magyarázták a kelet-szlovákiai parasztfelkelés kitörését. A mérgezős babona nem kizárólag kelet-szlovákiai jelenség volt, más – kolera sújtotta – országokban is ismert volt. Ludovít Haraksim történész szerint érthető módon ez a babona a parasztság körében terjedt el, többek között azért, mert a kolera elkerülte a nemesi kastélyokat és az udvarházakat.¹⁴

Az evangélikus pap a kolerát még a tatárokhoz is hasonlította, akik szerinte olyan kegyetlenül pusztították el ezt a régiót, mint maga a kolera. Csorba András szerint az iparosok és kézművesek tartoztak a leginkább a szegények sorába, mivel nem tudták eladni áruikat, ekképpen pedig éheztek. A legrosszabb helyzetben azonban a koldusok voltak, akik éhen haltak az utcán.

A krónika szerzője szerint a világ annyira megváltozott, hogy sokan elvesztették az eszüket. Természetesen evangélikus lelkészként a kolera okait az emberek istentelen

¹³ Škvarna 2001: 239–240.

¹⁴ Bővebben: Haraksim 1981: 473.

életében látta, sőt magát az isteni kezet azonosította a bűnösöket sújtó büntető hatalommal. Ebben a szakaszban még Szodomához és Gomorrához fűződő összehasonlítást is találunk. Csorba András a kolerát Isten büntetésének tekintette. Az emberek halálának okait elsősorban az istentelenségben és az ostobaságban látta. Ebben szerepet játszottak a nők is, akiket a szerző „pletykafészeknek” nevez, akik meggyőzték a férfiakat, hogy ne hagyják magukat tablettákkal megmérgezni. A férfiak még ennél is tovább mentek ostobaságukban, hiszen a krónika szerint nem mérgezték magukat pirulákkal, nem forraltak vizet, nem ittak mást, csak holdfényt, esküszegők voltak, akik csak holdfényben kértek tanácsot.¹⁵

Ezt követően Csorba András a vármegye egyes mezővárosaiban zajló parasztfelkelések menetének részletezésére helyezte a hangsúlyt. Irodalmi szándékai ellenére az aktuális események krónikájában is sikerült ragaszkodnia az időrendi és helyi sorrendhez. Figyelme nem csak az említett események kiszámítására irányul, más valóságokat is észrevesz. Hanusfalván például iskolákat, plébániákat, két templomot, egy zsinagógát, de még Dessöffy Ferenc gróf kastélyát is megemlíti.¹⁶ Emellett leírja az egyes régiók természeti adottságait (hegyek, folyók stb.) és sajátosságait is. Csorba András is észrevette ezeknek a régióknak a sajátosságait, amelyeket megpróbált összekapcsolni a helyi lakosok jellemzőivel. Például a Szepességéről azt mondta, hogy gazdag és gyönyörű.¹⁷ Közben részletesen számba vette a kolerafelkelésekkel kapcsolatos eseményeket az egyes vármegyékben is. Az egyes epizódokat a leírt konfliktusok szereplőinek konkrét nevével és vezetéknevével társította (például Lörinczy biztos, Lachovics úr, Kando Gábor, Mattuv János, Reviczky János, Petrusko Hana...). Csorba András evangélikus pap egyedülálló verses krónikája az egyik első sárosi dialektusban írt történelmi dokumentum, és pótolhatatlan információforrás a területünkön előforduló járványok kutatásához, de jelentős nyelvi jelentőséggel is bír.

Egy másik értékes forrás, egy kézzel írott krónika Sókútról, amelyet Matej Rojko¹⁸ (a továbbiakban Rojko Mátyás) evangélikus pap írt, szintén arról tájékoztat, hogy a kolera

¹⁵ Čorba 1970: 384–385.

¹⁶ Čorba 1970: 419.

¹⁷ Čorba 1970: 427.

¹⁸ Rojko Mátyás 1763. július 5-én született a Gömör vármegyei Csetneken. Apja Rojko András, anyja Grybets Zsuzsanna. Tanulmányait az eperjesi evangélikus kollégiumban végezte, majd gimnáziumba került Kézmárkra. A retorikát és filozófiát Schwartzner Márton osztályában végezte. A teológiát Karlovsky János professzornál tanulta. Rojko Mátyás 1791. március 21-én a Tiszai evangélikus kerület szuperintendense, Ruffini János által papnak lett beiktatva Dobsinán. A papi beiktatáson jelen volt Michaelides Mikulás és Lányi. Nem sokkal később az elhunyt Némethy Sámuel sókúti evangélikus pap helyét kapta meg. 1793 márciusában lett ünnepélyesen beiktatva. Az evangélikus gyülekezetben a nevéhez fűződik az evangélikus templom felépítése, addig a hívek a szomszédos Mernyik falu templomába jártak istentiszteletekre. Hét év során sikerült neki elegendő pénzt összegyűjteni a falazott templom felépítéséhez. Ezenkívül még felépíttetett egy harangtoronyt, egy paplakot, egy iskolát és egy házat az özvegy papfeleségeknek. 1828-ban egy új evangélikus iskolát is felépített. 1792-től

hogyan érintette az evangélikus egyházköziséget. Ez a krónika egy olyan irodalmi formációt képvisel, amely az intézményi források között helyezkedik el, mert megírását a hatóságok rendelték el, de maguk a feljegyzések tükrözik az író világának preferenciáit és jövőképét, így közel áll a személyes jellegű forrásokhoz (napló, emlékek).¹⁹

Rojko Máttyás krónikája egy olyan időszakból származik, amelyet már kodifikációnak neveznek, de a kodifikációt a szlovák szerzőknek csak egy része fogadta el. A krónikában tehát az értelmiség evangélikus része által általánosan használt szlovákosított cseh nyelvvel találkozunk, de a forrás nyelve korántsem ilyen homogén, keletsláv, de keletnémet nyelvjárások által befolyásolt elemeket is kapott, ami természetes, hiszen Rojkót magát is ezek a nyelvjárási területek formálták.²⁰

Rojko Máttyás kolerának szentelt szakaszából világosan kiderül, hogy ez a betegség nemcsak az egyházköziséget, hanem az egész országot érintette. A krónikában szerencsétlenségként írja le, hogy őseink egyáltalán nem tudtak róla. A kolera, azaz a Morbus Cholera már 1830 márciusának tavaszán elérte Európát. Rojko rámutat, hogy a népet a Budai Királyi Tanács, a vármegye és minden felekezet papsága időben eligazította, hogyan védje meg magát ettől a katasztrófától. A papság Rojko szerint arra lett buzdítva, hogy vezesse és figyelmeztesse a népet a veszélyre, amely Ázsia, Perzsia felől érkezik a moszkvai császárságba és onnan Lengyelországba, ahonnan nagyon könnyen átterjedhet Magyarországra is. A kolera első áldozatai szerinte azok a katonák voltak, akik a moszkvai–lengyel határon katonai kordont alkottak. A szigorú katonai intézkedések a határon azonban nem hoztak sikert. 1831. június elején a kolera a Tiszán keresztül a Tárkányba és Tokajba sőt szállító kereskedőkkel hatolt be Magyarországra. Mihelyst ez a csapás Magyarországot elérte, a hatóságok utasítást adtak ki az orvosoknak és a gyógyítóknak, hogyan védekezzenek a fertőzés ellen. Minden falut egy őrzőjáratnak (varta) kellett őriznie, amely gondoskodott arról, hogy az emberek ne hagyják el otthonaikat. Ha egy faluban megjelent a kolera, a híveknek megtiltották a templomba járást, a papok és a lelkészek nem látogathatták a betegeket, és nem harangozhattak a halottakért. Az előjárók nagyon szigorú parancsot kaptak a betegség megfékezésére céljából. Külön helyet kellett kialakítaniuk a kolerában elhunyt halottak eltemetésére: Rojko Máttyás szerint nem a temetőben, hanem egy külön kijelölt helyen, amely elég messze volt a lakosoktól és a birtokoktól. Minden falu köteles volt továbbá néhány erős, bátor és vitéz embert – akik a krónika szerint cigányok is lehettek – biztosítani

az evangélikus gyülekezet krónikáját vezette, melyben feljegyezte a kolerafelkelés dramatikus eseményeit is. Vö. Adam 2013: 20; Kónya 2013: 16–17; Petrík 2001: 304; Evangélikus Országos Levéltár – Evangélikus Ordinációk – Tiszai evangélikus egyházkerület lelkészavatási anyakönyve 1741–1836, 195–196, Canonica Visitatio – Evangélikus Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek – Tiszai Egyházkerület – Sáros-Zempléni egyházmegye 1806, Sókút (Sol), 102–108.

¹⁹ Bővebben: Adam 2013: 19.

²⁰ Adam 2013: 19–32.

a halottak eltemetéséhez. A községi bírakra vonatkozó rendeletek arra is ügyeltek, hogy ezek a sírásók ne nyúljanak a halottakhoz. A krónika részletes leírást közöl arról, hogy egy speciális szekeret és egy fából készült, fogantyúkkal és kampókkal ellátott temetőládát szükséges biztosítani ahhoz, hogy a halottakat kivigyék a szobából, ládába helyezték, majd a temetőbe vigyék és eltemessék.²¹

A bírák különböző tablettákat (bismuth, klorkalk) kaptak. Ezenkívül még a pap-ság is különféle tanácsokat kapott. Többek között, hogy a betegeket borecettel kell megmosdatni, illetve hogy a betegek a Raubereszig ecetet inhalálják. Ezek a tanácsok azonban nem váltak be, és Rojko Mátyás meglehetősen szkeptikusan jegyzi meg, hogy mielőtt ezeket az intézkedéseket átültették volna a gyakorlatba, a kolera már jelentősen megtizedelte az embereket. A kolera gyors megjelenése azt is jelentette, hogy július elején már Varannóban is észlelték, onnan terjedt tovább Agyagospatakra, augusztus 1-jén Sókútra, augusztus 2-án Csáklóra, majd Opálhegyre és Rudlóra.

Rojko Mátyás krónikájában külön is foglalkozott a kuruzslással. A krónikában megörökítette egy bizonyos Ilnat Janko nevű lakos esetét, aki kihasználva az emberek babonáját, azt állította, hogy a kolera mérgező betegség, és a vásárban nem kevés pénzért árusította a Kantaridet (Cantharis, mérgező spanyollegyek) nevű bogarak porával kevert sóját. Rojko krónikájában gonosz embernek írta le, akinek nem volt lelkiismerete. Több ember életét vesztette e veszélyes „gyógyszer” szedése következtében.²²

Hiába próbálták a hatóságok megakadályozni a kolera terjedését, a nép fellázadt, így kénytelenek voltak lemondani az intézkedésekről, utakat nyitottak, a papok temetkezhettek, sőt még a harangozók is harangozhattak. A kolera Magyarországról Németországba, onnan pedig Amerikába is átterjedt, ahogy arról az újságok beszámoltak. Továbbá a krónika feljegyzi Matthias Rojek fiának, Jánosnak egy levelét, amely egy kolera elleni tinktúra jóváhagyott receptjét tartalmazza. A levél 1831. augusztus 19-én íródott németül, és egy helyi sebészről szól, aki 30 beteget mentett meg, köztük magát Rojkó Jánost is. A betegség fejfájással, váladékozással, hányással, fokozott pulzussal és görcsökkel kezdődött. Az egész gyógymód lényege, hogy 30-40 csepp „medicinát” szükséges bevenni, közvetlenül a vízbe vagy egy kockacukorra csepegtetni. A gyermekeknek 10-15 cseppet szükséges bevenniük. A gyógyszer bevétele után a betegnek ágyban kell maradnia, letakarva, hogy izzadjon. Két óra múlva az egész eljárást meg kell ismételni. A beteg közben nem ihat mást, csak forró kamillateát vagy meleg teát pirított kenyérrel. A legtöbb beteg képes volt talpra állni, ha a betegséget gyorsan legyőzték, azonnal elmúlt, mert a legtöbben az első izzadás után felálltak és munkába is mentek. A betegség alatt a köménylevesen kívül mást nem lehetett fogyasztani.²³

²¹ Kónya 2013: 207–208.

²² Kónya 2013: 209.

²³ Kónya 2013: 209.

Rojko Mátyás a továbbiakban a hideg víz jótékony hatásairól is beszámolt, amelynek fogyasztását azonban az orvosok megtiltották a betegeknek. Azt állította, hogy minél több hideg vizet ivott a beteg, annál hamarabb gyógyult meg. A következő szakaszban aztán külön foglalkozott a parasztlázadással. A kolerajárvány kapcsán Rojko külön kitért a kolera alatt kitört lázadásra, amelyet krónikájában „parasztlázadásnak” nevez, és a gyülekezet történetének egyik legszerencsétlenebb epizódjának tüneteként írja le. A szerző maga is rámutat arra, hogy közvetlen részese volt ezeknek az eseményeknek, hiszen még a krónika megírása idején is félelmet és borzalmat érzett, sőt nem tudta, hogyan írja le helyesen az epizódot, ugyanis a keze reszketett írás közben. Szándéka az volt, hogy értelmezze és feljegyezze ezeket az eseményeket. Csorba Andrásához hasonlóan Rojko Mátyás is a kassai eseményeket azonosította a felkelés kezdetével. Szerinte az elsődleges okot Lehoczky kassai orvos szolgáltatta. Még mielőtt a kolera terjedni kezdett volna, az intézkedések részeként a város területét (beleértve a felsővárost is) ideiglenesen felosztották a helyi orvosok között, hogy megfelelően el tudják látni a betegeket, és segíteni tudjanak rajtuk. Lehoczky doktor a Nagyhídtól a Zöldfa nevű fogadóig terjedő bozótosért volt felelős, ahol két kórház is volt. A városi magisztrátus elrendelte, hogy az alsóbb osztályokból – nevezetesen a szegényebb polgárságból, cselédekből, jobbágyokból, elvtársakból stb. – származó kolerás betegeket az új nagy kórházban helyezték el. Lehoczky doktor a pesti orvosakadémia és a városi magisztrátus utasítására és előírására a kórházban fekvő és az otthon fekvő kolerás betegeknek tablettákat adott. Rojko Mátyás kétségeit fejezte ki a gyógyszerek mennyiségével kapcsolatban, mivel úgy vélte, hogy Lehoczky doktor az előírtnál nagyobb mennyiségben adott tablettákat az embereknek.²⁴

Az előírt tablettákat szedő betegek közül senki sem maradt életben, ami a krónika szerint arra ösztönözte az embereket, hogy elkezdjék terjeszteni azt a szóbeszédet, miszerint Lehoczky doktor nem gyógyszert, hanem mérget, nevezetesen arzént (arsenicum) adott a betegeknek. Bár a gyógyszerre vonatkozó rendelet közvetlenül a városi előljárótól származott, az emberek mérgezéssel vádolták az orvost, majd a város polgármesteréhez és a városi tisztviselőkhöz fordultak. Rojko Mátyás krónikája szerint bajkeverők voltak, akikhez aztán a diákok is csatlakoztak, akik a városi előljáró engedélyét kérték, hogy az utazási korlátozás ellenére elhagyhassák a várost és hazatérhessenek. A lázadókhöz, ahogy Rojko Mátyás nevezi őket, csatlakoztak a szegényebb városlakók és elvtársak is, akik azzal vádolták a bírót, a tanácsurakat, hogy azok Lehoczky doktoron keresztül mérgezik a városlakókat. Természetesen ezekhez a koholmányokhoz más vádak is társultak, például, hogy mérgező port öntöttek a kutakba. A helyzet annyira elmérgeedett, hogy néhány diák felfegyverkezve Lehoczky doktor házához

²⁴ Kónya 2013: 211.

ment, és gyilkossággal fenyegette őt. De amikor őt nem találták meg, szétrombolták a ház boltíveit. Hasonlóan bántak el a városi jegyzővel és a hivatalos urakkal is.²⁵

Kassán ekkortájt élt egy Margassi nevű tábornok, akinek a krónika szerint nagyon kevés katonája, egy kis kommandója volt. Természetesen egy maroknyi katonára nem volt elég a lázadás leveréséhez. A kommandó egyetlen sikere az akadémia igazgatójának kiszabadítása volt, akit az iskolai ifjúság ejtett foglyul. Matej Rojko szerint ezek a fiatalok mindenhol azt terjesztették, hogy az úr és az orvos a kutak vize által mérgezi az embereket, így valójában nem a kolera, hanem a mérgezés áll a haláluk hátterében. Ezek a babonák villámgyorsan terjedtek a falukban és a mezővárosban.²⁶ A nép fellázadt, ahogy a keleti vármegyéék lakossága is. Rojko Mátyás a lázadó városok közé sorolta Opálhegyet, Ércfalvát, Agyagospatakat, Tapolybesztercét, Tapolymogyoróst, Sárosiszépet, Merézsatakat, Solymoskoscarsát, Alsómakrócot, Csicsva várát, Csáklyót. Ezekben a falvakban a kassai eseményekről értesült lakosokat, főleg a szegényeket, lázadásra buzdították. A krónika szerint e babonák egyik első terjesztője egy zamutói katona, N. Klapak volt, aki éppen akkor tartózkodott egy csapat katonával Kassán, amikor a város polgárai és a helyi orvos, Lehoczky között vita támadt. Amikor négy napra meglátogatta testvérét, Jan Klapakot Opálhegyen, elmondta neki, hogy Kassán nem kolerában, hanem mérgezésben haltak meg az emberek. Érdekes, hogy Rojko a katona testvérét értelmes, ékesszóló és lelkiismeretes parasztemberként jellemezte, sőt a krónikában Opálhegy legértelmesebb lakosának írta le. Klapak János akkoriban a bíró házában tartózkodott, ahol a többi opálhegyi lakos előtt is elmondta, amit a testvérétől hallott. Ezek a téveszmék aztán a krónika állítása szerint elterjedtek a szegény emberek között. Rojko Mátyás ezt az eseményt e babonák terjedésének kezdeteként írta le. Szerinte Opálhegyen abban kezdtek hinni, hogy nem a kolera, hanem az emberek és az orvosok mérgezése ölte meg az embereket, és ez a babona terjedt el a szerző által „mocskosnak” titulált emberek között.²⁷

Ezek a vádak azonban nem csak a felsőbb osztályt és az orvosokat érintették. Rojko Mátyás evangélikus pap krónikájában megjegyezte, hogy ezek a babonák a papokat is megvádolták. Szerinte a nép körében az a mocskos és téves babona kezdett elterjedni, hogy a papok, akik a híveknek áldoznak, az úrvacsora szentségénél az ostyába és a borba is mérget adagolnak. A nép gyanakvása így a vádló urakról a hivatalnok orvosokon keresztül a papokra is áterjedt. E sajátos babona mögött egy tizennyolc-tizenkilenc év körüli, szepesi fiatalember állt, akit Krobely Józsefnek hívtak. Ő az előző évben (1830) inasként szolgált Hungor József uraságnál, aki akkoriban Klobusicky József uraságnál volt kulcsos. Augusztus 1-jén érkezett Sókútra, már másnap bűnözőként vitték Rojko

²⁵ Kónya 2013: 211–212.

²⁶ Rojko Mátyás a hiedelmeket Abaúj, Gömör, Szepes és Zemplén vármegyéék esetében említi.

²⁷ Kónya 2013: 209–213.

Mátyás²⁸ ablakai alá a váddal, hogy ez az ember három napon át járta a kutakat, és mérgekkel teli porokat öntött beléjük. Rojko hevesen tagadta a fiatalember és saját papjai ellen felhozott vádakat. Az egész vita azonban még jobban elmérgesedett, mivel nemcsak mérgezéssel vádolták, hanem azzal is, hogy a zsidó Jakabtól lopott órákat, majd ezeket eladta. A súlyos vádak alapján Rojko Mátyás azt tanácsolta a bírónak, hogy vigyék a fiatal jobbágyot a katolikus plébániára, ahol őt később tájékoztatják az ítéletről.²⁹ Rojko Mátyás a vádat bolondok perének nevezte. Rewjicky úr eljött Sókútra, majd a katolikus plébánián előállították a vádlottat, Krobely Józsefet, akit kútmérgezés és lopás vádja miatt hat korbácsütéssel büntettek. A szolgabíró úr továbbá úgy döntött, hogy a vádlottnak a büntetés végrehajtása után Sókútra kell mennie, ahol segítenie kell a kolera áldozatainak eltemetésében. Eleget tett ennek a parancsnak, s bár visszatért Sókútra, reggel elindult Opálhegyre. Opálhegy lakói, abban a hitben, hogy az urak, a tiszték, a papok és az orvosok meg akarják mérgezni őket, megérkezése után azonnal elfogták Krobely Józsefet, és a bíró házába vitték. Rojko kijelentette, hogy a következő eseményeket nem a saját tapasztalatai alapján, hanem több ember tanúvallomása mentén jegyezte fel.³⁰

Opálhegyen Krobely József vádlottat a bíró házában fogva tartották, majd kihallgatták. De mivel Matow János bíró elkapta a kolerát, ezért az esküdt Klapak János lépett színre. Mivel Krobely nem tudta megmagyarázni a zámutoviaknak, hogy miért öntött mérgező port az összes sókúti kútba, úgy döntöttek, hogy felakasztják. Rojko Mátyás azon tűnődött, vajon ettől a döntéstől mit remélhettek maguk az ítélet szereplői, amikor úgy döntöttek, hogy meggyilkolják az összes urat, hivatalnokot és papot. Az alábbiakban a vádlott vallomása következik, amely szerint be kellett volna vallania, hogy valóban ő öntött porokat a kutakba. A pletyka elterjedt az egész völgyben, és a szoli lakosok valóban azt hitték, hogy Krobely József miatt minden kút tisztátalan és fertőzött. Rojko szerint innen és azt ezt övező vitából indult ki 1831-ben a parasztlázadás.

Az evangélikus pap krónikája tükrözi a kolerajárvány idején kialakult nehéz helyzetet. Magának a kolera terjedésének lefolyása, az intézkedések bevezetése és a bonyolult események beszámolója mellett Rojko Mátyás saját értékeléseivel, sőt ironikus megjegyzéseivel is kiegészítette krónikájának bejegyzéseit. Evangélikus papként szemtanúja volt a leírt eseményeknek, és ebből a szempontból is nagy tanúságtételi értéke van krónikájának, amely a kolera mára már jól ismert lefolyását és terjedését szemlélteti területünkön.

Az 1831-es kolerajárvány terjedésének menetét és annak egyes evangélikus gyülekezetekre való hatását Magyarország északi területein több történeti, egyházi és

²⁸ Azért az ablak alatt, mert még mindig érvényben volt az összejövetelek tilalma.

²⁹ Kónya 2013: 213–214.

³⁰ Kónya 2013: 214.

irodalomtörténeti jellegű forrás alapján elemeztük. A két evangélikus lelkész krónikája felbecsülhetetlen értékű betekintést nyújtott számunkra a korabeli eseményekbe. Mint a forrásokból kiderül, a papok (nemcsak az evangélikus papok) segítették a tisztviselőket a koleraellenes intézkedések végrehajtásában. Emellett igyekeztek megnyugtatni a megrémült híveket, és vigaszt nyújtani nekik a nehéz időkben. Küzdöttek a féltetést, a téveszmék és a hazugságok terjedése ellen is, és igyekeztek helyreállítani a hívek bizalmát a tisztviselők rendelkezései iránt, amelyeknek egyetlen célja a kolera terjedésének megakadályozása volt. Gyakran a papok közvetlenül ápolták a betegeket és segítették a helyi orvosokat. Az események lefolyását néhányan közülük részletesen fel is jegyezték, így jobban megismerhetjük, milyen hatással volt a kolerajárvány az egyes evangélikus egyházi gyülekezetekre. Beszámolóiknak szereplői által jobban megérthetjük a járvány lefolyását. Jelen tanulmányban két ilyen, evangélikus paptól származó krónikás forrást mutattunk be, amelyek nélkülözhetetlen információforrást jelentenek a Magyarország területén lezajlott járványok kutatásához.

FORRÁSOK

A tanulmányban idézett források az Eperjesi Egyetem Kiválósági Központjának adatbázisába található meg (Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu Prešovskej univerzity v Prešove)

Canonica Visitatio – Evangélikus Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek – Tiszai Egyházkerület – Sáros-Zempléni egyházmegye 1806, Sókút

Evangélikus Ordinációk – Tiszai evangélikus egyházkerület lelkészavatási anyakönyve 1741–1836

Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1823–1838, Anno 1833 diebus 26. a 27. Septembris in Privilegiato Montano Oppido Rosnyó–Bánya

Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1839–1880

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adam, Ján. 2013: Autori a jazyk farskej kroniky ev. a. v. cirkevi v Soli. *Kronika evanjelického a. v. cirkevného zboru v Soli (1792–1855)*. Prešov, 19–32.

Bada, Michal – Duchoňová, Diana 2019: *Pohromy, katastrofy, nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava.

Baláz, Vojtech 1948: *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku r. 1831*. Košice, 1–38.

Bizoňová, Monika 2021: Výskyt cholery v roku 1831 vo vybraných rímskokatolíckych farnostiach na Spiši. *Historia Ecclesiastica*. (12) 1. 237–243.

- Bizoňová, Monika 2023: Priebeh cholery vo farnostiach Spišskovlašského dekanátu Spišského biskupstva v roku 1873 (na základe druhopisov matrik). *Historia Ecclesiastica*. (14) 2. 310–316.
- Čorba, Andrej 1970: Hrozne a strašne rospavki o chorobe Cholery a rozbroju proščavi vo višších stranoch Uherske Žeme s roka 1831ho v kratkosci spisane pre obecni v tim čaše sburení ľud ku pokajaňu. *Nové obzory*. Prešov, 379–491.
- Derfiňák, Patrik 2016: Cholerová epidémia na severovýchode Uhorska v rokoch 1872–1873. *Annales historici Presovienses*. (16) 115–140.
- Derfiňák, Patrik 2021: Uhorsko a cholera v rokoch 1848/49. *Annales historici Presovienses*. (21) 2. 71–86.
- Dobrotková, Marta 2019: Cholera roku 1831 v Trnave a jej poddnaských dedinách. *Pohromy, katastrofy, nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava, 339–358.
- Gogola, Matej – Mesiarkin, Adam – Daniš, Miroslav 2021: Endémie, epidémie, a pandémie v dejinách. *Historia Medicinae Slovaca VI*. Bratislava.
- Golian, Ján 2022: Possibilities of studying epidemics of cholera in Upper Hungary (contemporary Slovakia) in the 19th century. *Studia Historiae Oeconomicae*. (40), 61–78.
- Haraksim, Ludovít 1981: Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831. *Historický časopis*. (29) 4. 467–481.
- Kónya, Peter 2013: *Kronika evanjelického a. v. cirkevného zboru v Soli (1792–1855)*. Prešov.
- Kónya, Peter 2021: Zámutov – jedno z centier cholerového povstania roku 1831. *Annales historici Presovienses*. (2), 21, 19–29.
- Kováč, Dušan 1987: *Dejiny Slovenska II*. Bratislava.
- Kováč, Dušan, 1998: *Kronika Slovenska I*. Bratislava.
- Kovár, Branislav – Zajac, Oliver – Benediková, Lucia 2020: *Epidémie v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava.
- Liška, Anton 2012: *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov.
- Liška, Anton 2013: Predstavenie dokumentov o liečbe cholery rímskokatolíckym kňazom Jánom Morvayom počas epidémie v roku 1831 a popis liečby cholery na základe jeho odporúčaní. *Acta theologica et religionistica*. (2) 1. 150–174.
- Lopatková, Zuzana 2013: Cholerová epidémia v roku 1831 v severnej časti malokarpatského regiónu. *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava, 187–204.
- Michnovič, Imrich 1992: Roľnícke povstanie roku 1831. *Dejiny Vranova nad Topľou*. Košice, 117–120.
- Petrík, Borislav 2001: *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava.
- Rapant, Daniel 1953: *Roľnícke povstanie na východnom Slovensku roku 1831*. Bratislava.

- Sedlák, Imrich 1970: Andrej Čorba a jeho veršovaná kronika o Východoslovenskom roľníckom povstaní z roku 1831. *Nové obzory*. Prešov, 369–377.
- Škvarna, Dušan 2001: Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831. *Studia Academica Slovaca* 30. 238–248.
- Šteflová, Lucia – Karpinský, Peter 2023: Čorbova kronika – svedectvo o cholerovej epidémii z roku 1831 z historického a jazykového hľadiska. *Historia Ecclesiastica*. (14) 1. 103–120.
- Tajták, Ladislav 1984: Východoslovenské roľnícke povstanie, jeho príčiny, priebeh a dôsledky. In: *Roľnícke povstanie 1831. Zborník príspevkov prednesených na konferencii Roľnícke povstanie na východnom Slovensku v roku 1831 a jeho miesto v triednych bojoch poddaného ľudu*. Košice 15. – 16. 10. 1981. Košice, 11–27.
- Tišliar, Pavol 2021: Stručný prehľad výskytu infekčných chorôb na Slovensku do 1. polovice 20. storočia. *Slovenská štatistika a demografia*. (31) 4. 7–19.
- Žilka Tibor 1984: *Poetický slovník*. Bratislava.